

8. Манако А.Ф. Синиця К.М. Массовость и непрерывность как ключевые факторы развития электронного научно-образовательного пространства для всех // Proc. Fifth International Conference ITEA-2010. 23-24 November 2010. Kiev, IRTC. P. 23–33.
9. Гриценко В.И., Кудрявцева С.П., Колос В.В., Веренич Е.В. Дистанционное обучение: теория и практика : монографія. Київ : Наукова Думка, 2004. 376 с.
10. Балыкина Е.Н., Комличенко В.Н., Сидорцов В.Н. Мультимедиа системы. Попытка сравнительной характеристики [Электронный ресурс] / *Круг идей: модели и технологии исторической информатики*: материалы III международной конференции Ассоциации «История и компьютер». Москва, 1996. 345 с. URL: <http://www.aik-sng.ru/text/krug/3/25.shtml>.

УДК 93/94

Малярчук Н. Г., Сібілевич А. Ю.

СПОГАДИ, ПУБЛІЦИСТИЧНІ ТВОРИ ТА ЛИСТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ РУСИФІКАЦІЇ ДОНБАСУ

Здійснення політики русифікації, спочатку Російською імперією, а потім радянською владою, призвело до формування на теренах України двох спільнот: україномовної та російськомовної, а також до зміни національної ідентичності у певної частини українців. На Донбасі наслідки цієї згубної політики проявилися найбільш наочно: українська мова була витіснена практично з усіх сфер життя регіону, а етнічна асиміляція створила підґрунтя для просування ідей «русского мира». Тому актуальність та важливість усебічного дослідження радянської русифікації Донбасу не викликає сумнівів.

За часів СРСР дослідження русифікації радянськими істориками було неможливим, хоча її згубність для майбутнього українського народу викривали в своїх самвидавних роботах дисиденти [1], а також дослідники з діаспори, наприклад, І.Коляска [2], П. Голубенко[3]. У незалежній Україні одними з перших на цю тему почали писати історики В. Баран [4, с. 217–289; 5, с. 131–133, 203–209], В. Даниленко [5, с. 131–133, 203–209; 6, с. 448–523], Ю. Шаповал [7, с. 109–131]. Дослідженню особливостей русифікації в УРСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. присвячено статтю М. Парахіної [8, с. 128–146]. Зазначені науковці детально висвітлили та проаналізували радянську політику русифікації на теренах України у другій половині ХХ ст. та заходи партії, спрямовані на «злиття націй» та створення «радянського народу». Окремі аспекти радянської русифікації Донбасу було висвітлено в колективній праці «Донбас в етнополітичному вимірі» [9, с. 127–142]. Водночас, якщо нормативно-правова база здійснення політики русифікації, кількісні показники русифікаційних процесів в Україні загалом, і на Донбасі зокрема, вже достатньо добре вивчені, то особливості сприйняття дій

держави різними суспільними верствами, зокрема інтелігенцією, та найбільш активною її частиною, дисидентами, досі знаходяться поза фокусом дослідження науковців. І хоча окремі аспекти теми, такі як ставлення Олекси Тихого до наслідків русифікації в освітній сфері на Донбасі, вже отримали свого дослідника [10, с. 52–58], проте загалом тема є досить перспективною для подальших наукових пошуків.

Мета статті: розглянути особливості радянської русифікації одного з найбільш зрусифікованих регіонів України, Донбасу, крізь призму суб'єктивного сприйняття її українськими дисидентами, які народилися та виростили на Донбасі.

Джерельною базою дослідження є мемуари українських дисидентів Миколи Руденка, Івана Дзюби, Раїси Мороз, епістолярна спадщина та публіцистичні твори Василя Стуса та Олекси Тихого. Хронологічні межі дослідження охоплюють період 30-х–поч. 70-х рр. ХХ ст., що обумовлено специфікою джерельної бази.

Важливими для розуміння наукової проблеми є аналіз регіональних особливостей формування на Донбасі двох мовних середовищ: українського на селі та російського у містах і робітничих селищах. Початок промислового освоєння регіону в 2 пол. ХІХ ст. став причиною припливу на Донбас значної кількості росіян, що працювали на місцевих шахтах та заводах, навколо яких утворювалися робітничі селища. Цьому сприяв і географічний чинник – територіальна наближеність Донбасу до російських губерній. Тоді як українське населення довколишніх сіл віддавало перевагу хліборобській праці й залишалося на селі. Проте ситуація дещо змінилася на початку 1930-х рр., коли стали відчутними наслідки політики українізації, а також радянської модернізації. Українська мова стала більш активно використовуватися в різних сферах суспільного життя регіону, особливо успішно відбувалася українізація освітньої сфери. Український дисидент, засновник Української Гельсінської групи Микола Руденко, шкільні роки якого минули на Луганщині (початкову школу закінчував у рідному селі Юр'ївка, семирічку – у шахтному селищі Білянка, а десятирічку – у робітничому містечку Ворошилівськ (зараз м. Алчевськ) й припали саме на поч. 1930-х рр., згадує у своїх мемуарах, що навчання в переважній більшості навколишніх шкіл здійснювалося українською мовою. За його словами, у той час на весь Донбас було не більше десяти російськомовних шкіл, а діти робітників, що приїздили з Росії, швидко оволодівали українською мовою, і нікому не спадало на думку, що вони можуть не вчити її, оскільки Донбас – це ж Україна [11, с. 73]. Українська мова все більше поширювалася в робітничому середовищі, чому сприяв масовий приплив у міста та робітничі селища Донбасу українців з села, які в такий спосіб рятувалися від колективізації та голодомору. Але, на думку Руденка, українізації донбаського робітництва заважала партійна верхівка, яка завжди ініціювала перехід на російську мову у спілкуванні з робітниками: *«Райкомівці виголошували свої промови на «общепонятном языке», хоч на заводах і шахтах переважна більшість робітників розмовляла українською мовою»* [11, с. 108]. У спогадах М. Руденка знайшла відображення і мовна ситуація другої половини

1930 рр. – періоду розгрому української мови та культури, що супроводжувався жорстокими політичними репресіями. В одному класі з ним навчався російськомовний син секретаря райкому, мати якого попросила Миколу допомогти синові з українською мовою, щоб він міг вступити до Київського університету (вступні іспити з української до вишів було відмінено пізніше – з 1954 р.). Незважаючи на те, що однокласнику Руденка все ж таки довелося вивчати українську мову, він цинічно заявляв йому: *«На кой ляд мне этот хохлацкий язык? Извини, конечно, но это такая тягомотина»* [11, с. 108]. Врешті-решт, підсумовує Микола Руденко, російська мова відновила свій панівний статус, тоді як українська надалі сприймалася винятково як мова селянська, а отже меншовартісна та непотрібна.

Міф про нібито споконвічну російськомовність Донеччини спростовує у своїх мемуарах Іван Дзюба – український літературознавець та дисидент, автор відомої самвидавної праці *«Інтернаціоналізм чи русифікація?»*. Він народився в селі Миколаївка Волноваського району Донецької області, а дитячі та юнацькі роки, які припали на 1930-і – I пол.50-х рр., провів у селищі Оленівські Кар'єри (тепер місто Докучаєвськ Донецької обл.) та м. Сталіно (тепер Донецьк).

І. Дзюба згадує, що ще напередодні Другої світової війни та в перші повоєнні роки російськомовними на Донеччині були тільки великі міста. Іван Михайлович називає українські села Донеччини 30-х – поч.50-х рр. ХХ ст. зникаючою Атлантидою і зазначає, що йому ще пощастило застатиту природну українську атмосферу на Донбасі, яка, на його думку, подекуди ще присутня, але вже не в тій якості [12, с. 24; 29]. Стихія життя в селах та робітничих селищах Донбасу за часів його дитинства була переважно українська, не тільки тому, що мова жила, а ще й тому, що до війни і в перші повоєнні роки зберігалось багато народних звичаїв: посівання, колядування, до хрещеної мами ходити – це ще було і сприймалося як щось значуще [12, с. 40–41]. У рідному селі І. Дзюби співали пісні на вірші Тараса Шевченка, дещо переказувалося майже як фольклор, і для всіх це ім'я було святе. Поет був справжнім оберегом українськості. Попри це, Івану Михайловичу довелося спостерігати в рідному робітничому селищі й певне соціально-культурне розмежування між начальством, технічною інтелігенцією, що мешкали в більш упорядкованій і престижній частині селища й розмовляли російською мовою, та місцевими україномовними «хуторянами» [12, с. 42; 53]. Це сформувало у малого Івана хибну думку, що серед українців немає інтелігенції. Лише вступивши в 1949 році на навчання до Сталінського педінституту, І. Дзюба, за його словами, з подивом побачив, що: *«...існує й українська інтелігенція, а не тільки російська, як у моїх Оленівських кар'єрах, і українська мова можлива не тільки в побуті «низів»* [12, с. 123–125].

У столиці шахтарського краю Іван Дзюба вперше впритул зіткнувся з «мовним питанням». Обираючи між українською та російською філологією, він не вагаючись обрав останню. *«Російське – бо престижніше»*, – згадує Іван Михайлович. Аналізуючи свій вчинок, він доходить висновку, що на нього, як і на багатьох його однолітків, вплинула кампанія за «російський пріоритет», що розпочалася в повоєнні роки. На думку І. Дзюби, старт їй дав Йосип Сталін своїм

відомим «тостом» «За великий русский народ», виголошеним після параду Перемоги 24 червня 1945 року, «...що вперше офіційно поставив російський народ над іншими народами СРСР, приписуючи йому основну роль у перемозі і тим самим фактично кидаючи тінь на інші народи» [12, с. 118]. Дисидент пригадує, що «після війни усі, хто перебував на окупованій території, опинилися в становищі підозрюваних і нібито неповноцінних» (а, як відомо, Україна була повністю окупована німцями), що іноді проявлялося у повсякденному спілкуванні, коли людину, яка розмовляла українською мовою, могли лише на цій підставі затаврувати як зрадника [12, с. 73]. Не дивно, що за таких умов серед молоді були випадки відмови від рідної мови та національності на користь більш престижної російської. Іван Дзюба з соромом пригадує, що під впливом «вакханалії «російського пріоритету» ще в школі, вступаючи до лав комсомолу, в анкеті він зазначив у графі «національність» – «русский». «Можна уявити, скільки таких «русских» було по всій Україні і скільки їх нині...», – зазначає він у своїх спогадах [12, с. 118].

Проте не лише зазначений вище чинник впливав на етнічну та мовну самоідентифікацію молоді Донбасу. У своїй відомій роботі «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюба висловив думку щодо соціального аспекту мовного питання в УРСР, коли в містах українську мову сприймали як ознаку належності до «нижчих», малоосвічених прошарків населення, а російську – як мову «вищих», «культурних» суспільних верств [1]. В умовах Донбасу українська мова була найпершою ознакою людини з села, оскільки міста регіону були майже суцільно російськомовні. Отже, сільська молодь, потрапляючи до міста, намагалася позбутися цієї стигматизуючої ознаки, переходячи на російську мову, або на суржик. Сам Іван Дзюба, прекрасно володіючи українською, теж розмовляв російською, оскільки, за його словами, «...це була «норма», але радо переходив на українську, коли до мене по-українському зверталися» [12, с. 123].

Спогади дисидентки Раїси Мороз (у дівочтві Левтерової), грекині за національністю, яка народилася та виросла в селі Великий Янісоль, Сталінської обл. (нині смт Велика Новосілка Донецької обл.) багато в чому схожі зі спогадами українця Івана Дзюби. Вона зазначає, що серед старшого покоління греків практично не було інтелігенції. Майже всю її, після нетривалої хвилі національного відродження 1920-х рр., було знищено під час «грецької операції» 1937–1938 рр. Раїса Мороз згадує, що за часів її дитинства більшість греків працювали в колгоспі й піднятися по соціальних сходинках вище посади голови колгоспу не могли. У перші повоєнні роки грецьких юнаків не брали до армії, аргументуючи це тим, що багато греків під час війни залишилися в окупації й вони не заслужили честі служити в Червоній Армії [13, с. 32]. Це було надзвичайно принизливо і несправедливо. В 1946 році влада навіть змінила грецьку назву села Велика Янісоль на Велику Новосілку. Усе це породжувало серед грецької молоді комплекс меншовартості, що призводило до свідомого небажання визнавати свою приналежність до такої «непрестижної» нації. «Перший сорт був росіяни, другий – українці, а ми – якийсь третій сорт. Так ми себе відчували», – згадує Раїса Мороз [14]. Сама Раїса Мороз замислилася над ієрархією «рівноправних» радянських націй лише перед від'їздом з села на

навчання, коли отримувала паспорт. Багато хто з греків зазначаву графі «національність» – росіянин, навіть якщо для цього не було жодних підстав. На Донеччині була навіть приказка: *«Мама грек, папа грек, а я руський человек»*. Раїса Мороз зізнається, що на якусь мить у неї була спокуса записатися росіянкою, або хоча б українкою, але вона цього не зробила, не зрадила пам'ять своїх предків і зазначила свою справжню національність – «грекиня» [13, с. 47].

Проблеми з національною самоідентифікацією грецької молоді пояснює інший спогад Раїси Мороз. Вона згадує, що їй, як і її одноліткам, абсолютно нічого не було відомо з історії греків Донеччини, а на все село не було жодної книги, в якій це можна було прочитати. Грецька культура зберігалася лише на побутовому рівні: традиційна грецька кухня, облаштування хати, пісні та танці. Старше покоління та молодь, яка закінчила школу до війни, володіли урумською та румейською мовами, які були для них рідними [13, с. 27]. Наприклад, мама Раїси Василівни знала 4 мови: румейську, урумську, українську та російську. Її старші брат та сестра, які ще застали грецькі школи, створені під час коренізації 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст. могли розмовляти румейською, а ось сама Раїса Мороз знала її погано. Навчалася вона в російській школі й, хоча вчителями в ній були переважно греки, від них вона нічого не чула ні про мову, ні про історію власного народу. Натомість вона запам'ятала як вчителі намовляли батьків учнів не розмовляти вдома грецькою мовою, тому що дітям важко буде засвоювати російську, а отже, їй важче буде потім скласти іспити до вищого навчального закладу, важче пробиватися по життю. Тож про рідну мову діти-греки чули тільки в контексті «доцільно не використовувати» [13, с. 39]. У школі й поза нею вимагали розмовляти російською мовою. І батьки, які не хотіли, щоб їхні діти, як лякали вчителі «пішли в колгосп волам хвости крутити», намагалися розмовляти з дітьми російською, хоча самим їм це погано вдавалося, оскільки, як згадує Раїса Мороз, *«...самі вони володіли не російською, а дивовижною сумішшю російських та українських слів із додатком грецьких»* [13, с. 32]. Мати Раїси Василівни, дослухаючись до вчителів, намагалася розмовляти з нею тільки російською [14].

Проти суцільної русифікації, якої зазнав Донбас у 60-і – на поч. 70-х рр. ХХ ст., виступав Олекса Тихий – педагог, філософ, публіцист, а також відомий український дисидент, член-засновник Української Гельсінської групи, який народився на хуторі Їжівка (Костянтинівський район Донецької обл.) і все життя (за винятком років навчання та перебування у виправних таборах) прожив на Донеччині. Можна з упевненістю сказати, що українська мова не знала завзятішого оборонця, ніж Олекса Тихий, про що свідчать його безкомпромісні статті та відкриті листи, написані в 1970-і рр. на захист української мови. Він надсилав їх до радянських газет, до Президії Верховної Ради УРСР та в інші інстанції. У них Тихий намагався привернути увагу до тотальної русифікації, яка здійснювалася в УРСР, а на Донбасі набула просто загрозливого характеру. І, перш за все, він застерігав проти русифікації освіти, зауважуючи, що за короткий термін часу, навіть у невеликих містах та селах, українські школи було перетворено на російські [15, с. 386–387]. Олекса Тихий сприймав це державне свавілля як свою особисту трагедію і водночас трагедію українського народу. На

його глибоке переконання, бажання батьків навчати дітей російською не може бути причиною для закриття українських шкіл, оскільки більшість батьків не замислюються над тим, які згубні наслідки це може мати: *«Чи буде Донеччина через 10–20 літ складовою частиною української нації...? Думається, що не буде, якщо основний елемент духовної культури – мова – буде так інтенсивно витісняватись у всіх сферах життя, особливо в закладах освіти»*, – ще майже півстоліття тому попереджав дисидент [16, с. 382].

Олекса Тихий писав і про те, як незатишно відчуває себе україномовна людина на Донбасі, оскільки в будь-який момент може наразитися на образу та приниження: *«...На того, хто говорить рідною мовою, говорять «бендер, хахол», сміються та вважають за неука, хоч він може знає втричі більше за того, хто сміється»* [15, с. 34]. Становище, що склалося на Донеччині, Тихий відверто називав дискримінацією українців: *«У нас на Донеччині інтернаціоналізмом називають мішанину людей різних націй та народностей, які або соромляться називатись іменем свого народу, або й називаються татарами, греками і т.д., але всі, хором, зневажають народ, на землі якого живуть, на шії якого їдуть, хліб якого їдять та закалюють землю, культуру, традиції українського народу. І українці не мають ніяких можливостей боронитись»*, – писав Олекса Тихий [17, с. 56].

Він із сумом констатував, що хоча більшість на Донбасі завжди становили українці, відмова від рідної мови призвела до деформації національної самосвідомості багатьох із них. Люди почали соромитися *«...навіть називатись «плебейською» національністю своїх предків»*, кажучи: *«Які там ми українці, ми – перевертні, «хахли»* [18, с. 18]. Олекса Тихий застерігав сучасників, що процеси русифікації можуть зайти так далеко, що це дозволить поставити під сумнів належність Донбасу до України *«Вже сьогодні можна почути серед робітників: «Здесь нет України. Покажи мне хоть одного настоящего украинца»*, – писав Тихий [18, с. 22].

Український поет та дисидент Василь Стус, так само, як і Олекса Тихий, болісно переживав наслідки тотальної русифікації Донбасу, яка розгорталася на його очах. Сам Стус походив з с. Рахнівка Гайсинського р-ну Вінницької обл. Його батьки в 1939 році, рятуючись від колективізації, втекли на Донбас та оселилися у м. Сталіно, де й минуло дитинство та юність поета. Попри те, що Стус зростав у російськомовному середовищі, він завжди розмовляв українською мовою, тому не з чуток знав, яку несподівану агресію могло викликати у місцевих бажання українця послуговуватися рідною мовою: *«Я пам'ятаю, як у Донецьку моїм товаришам кидали мало не межі очі міліцейські бланки для прописки паспорта: бланки були заповнені українською мовою...»*, – писав поет [19, с. 276]. Працюючи редактором україномовного варіанту газети «Социалистический Донбасс», часто отримував догани від керівництва за те, що використовує незрозумілі їм українські слова, замість кальки з російських: *«Пам'ятаю такий випадок. Помер хтось із співробітників обкому. Помер несподівано, як кажуть, наглою смертю. Я спробував так і написати: нагло помер, помер наглою смертю. Мені заперечили... «Разве так неуважительно*

можно говорить об умершем?», – згадував поет [19, с. 276–277]. Він зауважував, що одним із засобів русифікації є перетворення всього українського на синонім «відсталого, неглибокого, примітивного навіть» [20, с. 370]. Стус з обуренням констатував, що «...національна приналежність українця стає мало не предметом його сорому. Це калічить людину, травмує її морально. Все її рідне минуле стає непотрібним тягарем, більше того – гріхом і мало не тавром» [19, с. 276].

Так само, як і Олекса Тихий, Стус засуджував введення в дію положення про вільний вибір мови навчання за бажанням батьків учнів. У листі до поета Андрія Малишка, написаного в 1962 році, коли Стус працював викладачем української мови в м. Горлівці Донецької обл., він з відчаєм написав: «*На Донбасі (та й чи тільки!) читати українську мову в російській школі – одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити. Одна усна заява батьків – і діти не будуть вивчати мови народу, який виростив цих батьків....Обов'язково– німецьку, французьку, англійську мови, крім рідної*» [20, с. 370]. Цей лист – результат тривалих роздумів В. Стуса над проблемою національного приниження українців, якого вони зазнають на власній землі. Це крик душі донецького українця, який розуміє, що «доля Донбасу – це майбутня доля України» і бездіяльність, намагання заплющити очі на асиміляційні процеси, які вже дали свої згубні наслідки на Донеччині, загрожують у майбутньому духовним знищенням усієї сорокамільйонної української нації [20, с. 370–373].

Таким чином, у результаті дослідження мемуарної, епістолярної та публіцистичної спадщини українських дисидентів ми встановили, що українська інтелігенція, яка походила з Донбасу, болісно переживала тотальну русифікацію регіону, що була розпочата радянською владою у II пол. 1930-х рр., але найбільшого розмаху досягла в 1960–1970-і рр. Основними засобами русифікації дисиденти вважали штучне зниження комунікативної привабливості української мови, шляхом витіснення її з усіх найважливіших сфер життя регіону і, перш за все, зі сфери освіти; культивування російської мови як більш престижної мови спілкування; суспільну стигматизацію україномовного населення, ототожнення його з нижчими, малоосвіченими суспільними верствами, навішування йому ярлика «буржуазного націоналізму» тощо. До важливих агентів русифікації дисиденти відносили інтелігенцію, перш за все, освітян, а також представників партійної і радянської номенклатури. Найбільш згубними наслідками русифікації вважали деформацію у частини населення регіону національної ідентичності, формування комплексу меншовартості, застерігали від небезпеки поширення в майбутньому цих негативних явищ на всю Україну. Зазначимо, що так само, як і українці, зазнали русифікації з усіма її негативними наслідками представники національних меншин Донбасу, зокрема, греки.

РЕЗЮМЕ

У статті на прикладі Донбасу, як одного з найбільш зрусифікованих регіонів, досліджується радянська політика русифікації. Автори, спираючись на мемуарний, епістолярний та публіцистичний доробок тих українських дисидентів, які народилися та виростили на Донбасі, розглядають цей процес крізь призму суб'єктивного сприйняття сучасниками, які болісно переживали витіснення національних мов з освітнього та інформаційного простору регіону, втрату ними комунікаційної привабливості та соціальну стигматизацію їхніх носіїв. Автори статті зауважують, що найбільш небезпечними наслідками русифікації дисиденти вважали деформацію у частини населення регіону національної ідентичності, формування комплексу меншовартості, попереджали сучасників про небезпеку поширення в майбутньому цих негативних явищ на всю Україну.

Ключові слова: русифікація, дисиденти, Донбас, національна ідентичність.

SUMMARY

On the example of Donbass, as one of the most Russified regions, the authors consider the Soviet policy of Russification. The source base of the study is the memoirs, epistolary and journalistic works of those Ukrainian dissidents who were born and raised in Donbass. Researchers examine the subjective perception of Russification by contemporaries, who were painfully aware of the displacement of national languages from the educational and information space of the region, the loss of these languages of communication attractiveness and social stigmatization of their speakers. The authors of the article note that the most dangerous consequences of Russification, dissidents considered the deformation of the population of the region of national identity, the formation of inferiority complex, warned contemporaries about the danger of spreading these negative phenomena in the future throughout Ukraine.

Key words: Russification, dissidents, Donbass, national identity.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? *Ізборник*: веб-сайт. URL:<http://litopys.org.ua/idzuba/dz14.htm>
2. Коляска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. Торонто, 1970. 245 с.
3. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк-Париж-Торонто. 1987. 551 с.
4. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 447 с.;
5. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 13: Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ:Альтернативи, 1999. 304 с.

6. Даниленко В. М. В апогеї «воз'єднання». *Україна і Росія в історичній ретроспективі: монографія. Т. 2. Радянський проект для України.* / В.А. Гриневич; В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко. Київ : Наук. думка, 2004. 530 с
7. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ, 1993. 351 с.;
8. Парахіна М.Б. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми). *Український історичний журнал.* 2014. № 4. С. 128–146;
9. Донбас в етнополітичному вимірі. К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.
10. Малярчук Н.Г. Проблема русифікації освіти на Донеччині в публіцистичній спадщині Олекси Тихого. *Історичні і політологічні дослідження.* 2014. № 1–2. С. 52–58
11. Руденко М. Найбільше диво – життя. Спогади. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. 696 с.
12. Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій. Київ:Криниця, 2008. 922 с.
13. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня. Харків: «Права людини», 2012. 288 с.
14. Овсієнко В., Ткачук О., Павлов В. Інтерв'ю з Раїсою Мороз 26 грудня 2012 року. *Дисидентський рух в Україні: віртуальний музей.* URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1363602920>
15. Тихий О. Редакції газети «Радянська освіта» Олекса Тихий: *Думки про рідний Донецький край* / Упоряд. В. В. Овсієнко, М. В. Олійник, В. Ф. Півень, Є. Б. Фіалко. Донецьк : Донеччина, 2012. Т. 1. С. 31–36;
16. Олекса Тихий. Лист до Голови Президії ВР УРСР. На перехресті думок / Упорядник Огнева Людмила. Донецьк: Музей «Смолоскип», 2013. 438 с.
17. Тихий О. Думки про рідний донецький край. *Олекса Тихий: Думки про рідний Донецький край* / Упоряд. В. В. Овсієнко, М. В. Олійник, В. Ф. Півень, Є. Б. Фіалко. Донецьк : Донеччина, 2012. Т. 1. С. 36–66;
18. Тихий О. Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області. *Олекса Тихий: Думки про рідний Донецький край* / Упоряд. В. В. Овсієнко, М. В. Олійник, В. Ф. Півень, Є. Б. Фіалко. Донецьк: Донеччина, 2012. Т. 1. С. 14–30;
19. Стус В. Лист до П.Ю. Шелеста від 1968 р. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка.* 2016. № 3(35). С. 262–279;
20. Стус В. Лист до А. С. Малишка. Стус Василь. Твори: у 4 т. Повісті та оповідання. Незакінчені твори. Сценарії. Літературна критика. Заяви, публіцистичні листи та звернення. З табірною зошита. Т.4. Львів: ВС «Просвіта», 1994. С.370–373.